

S predavanja u Matici hrvatskoj

Arhitektura sinagoga u Hrvatskoj – memento nestaloj baštini

Od stotinjak sinagoga, koliko ih je postojalo u Hrvatskoj, preostalo je samo devet namjenski građenih sinagogalnih zgrada, od kojih je tek jedna u svojoj izvornoj funkciji, istakao je, među ostalim, u svom predavanju u velikoj dvorani Matice hrvatske u Zagrebu, Zlatko Karač, nastavnik na zagrebačkom Arhitektonskom fakultetu

Piše Ivan Garašić

Zlatko Karač, nastavnik na Arhitektonskom fakultetu u Zagrebu, održao je 29. studenog 2016. predavanje na temu *Arhitektura sinagoga u Hrvatskoj – memento nestaloj baštini* u velikoj dvorani Matice hrvatske u Zagrebu. Predavanje je organizirao Matičin Odjel za Arhitekturu. Vrlo zainteresiranoj i brojnoj publici profesor Karač je govorio o povijesti gradnje i nestanka sinagoga u Hrvatskoj, njihovim specifičnostima, smještaju, važnosti te stilskom oblikovanju.

Židovi su sve do Carskog patenta 1859/60. u Hrvatskoj imali zabranu posjedovanja nekretnina i ograničena građanska prava, stoga tek u drugoj polovici 19. stoljeća počinje gradnja posebnih objekata za židovsku vjersku službu koje se stilski uklapaju u razdoblje historicizma. U prvim desetljećima dvadesetog stoljeća na izgradnju

sinagoga utjecala su i neka druga stilska obilježja, npr. obilježja secesije, kasnog akademizma, *art deco*-stilizacije i moderne. Treba naglasiti kako to nisu prve sinagoge na hrvatskom tlu. Tragove građevina za vjersku službu nalazimo već tijekom antike, npr. *proseucha* u Mursi, ali i tijekom srednjeg vijeka, npr. *sdorium* u Splitu iz 1397, ili zagrebački *Domus Judeorum* iz 1444. No do pojave samostalnih reprezentativnih sinagogalnih građevina većina sinagoga na području Hrvatske bila je uređena tek interijerski, u adaptiranim prostorima. Najviše je sinagoga bilo u Slavoniji i sjeverozapadnoj Hrvatskoj, i to većina njih reformiranog aškenaskog obreda, dok ih je samo nekolicina bila ortodoksnih (Ilok, Zagreb, Rijeka) ili sefardskih u obalnim gradovima (Split i Dubrovnik). U Zagrebu je tijekom povijesti

Nekadašnji interijer koprivničke sinagoge

Zgrada nekadašnje sinagoge u Opatiji

registrirano čak dvanaest objekata za židovsku molitvu, ali je tek sinagoga u Praškoj ulici bila projektirana kao veliki hram – sinagoga.

Afinitet židovske zajednice prema urbanim prostorima uvjetovao je lokacije sinagoga tijekom povijesti. Većinom su smještene u urbanim sredinama, premda naravno ima iznimaka (selo Srijemski Čakovci i slično). Pozicioniranost židovskih bogomolja „usred Geta“ u Splitu, u Žudioskoj ulici u Dubrovniku, Židovskom sokaku u Iloku, Žido-varoši u Legradu, „u getu“ u Čakovcu, „Židovskoj varoš“ u Karlovcu ukazuje na postojanje židovskih geta, odnosno enklava na rubnim dijelovima gradova u kojima su živjeli Židovi. Do druge polovice 19. stoljeća zaobilježeno je tek nekoliko primjera skromne gradnje, dok se većina sinagoga gradi u drugoj polovici 19. stoljeća kao najočigledniji primjer želje za afirmacijom. Od toga razdoblja sinagoge se javljaju kao istaknute gradnje na važnim položajima, u velikom mjerilu, veoma reprezentativnih arhitektonskih obilježja. Najvažniji su takvi primjeri vukovarski Templ smješten nad Dunavom, osječka sinagoga u glavnoj ulici kao najviša i najreprezentativnija građevina svoga vremena te naravno sinagoga u Zagrebu – glavnome gradu – uz kompleks doskora uređenih novih trgova formiranih od Zrinjevca prema jugu. Obredni razlozi uvjetovali su orijentaciju sinagoga; niša za ormar sa svitcima Tora mora se nalaziti na istočnoj, „jeruzalemskoj“ strani.

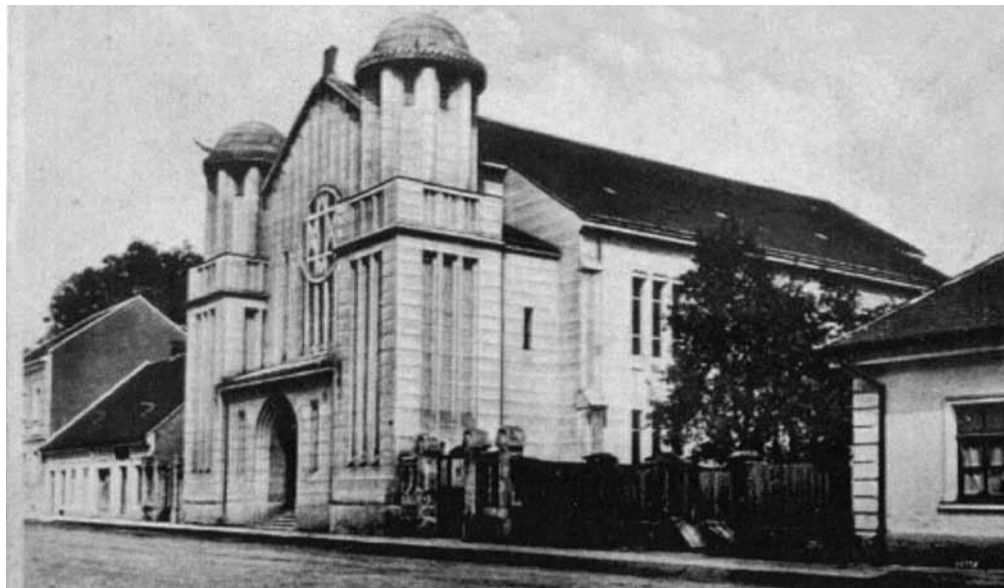
U Hrvatskoj razlikujemo četiri najčešća tipa sinagoga: 1. tzv. sinagoga-kuća (česta u malim gradovima poput Daruvara, Pakraca, Podravske Slatine); 2. tripartitna sinagoga – hram s povišenim središnjim dijelom i troljnom kompozicijom glavnog pročelja po uzoru na jeruzalemski Hram (Zagreb, Koprivnica, Sisak, Križevci); 3. sinagoga s parom tornjeva na pročelju s formalnim elementima crkvenog Westwerka (Osijek, Đakovo, Našice, Slavonski Brod); 4. kupolna sinagoga s

naglašenim orijentalnim elementima (Vukovar, Rijeka, Vinkovci).

Tlocrti sinagoga ukazuju na poimanje sinagoge, ne samo kao svetog prostora nego i kao kuće okupljanja u dijaspori (*bet ha-kneset*), kuće učenja (*bet ha-midraš*) te kuće molitve (*bet ha-tefila*). S obzirom na navedene funkcije, sinagoga redovito sadržava samo nekoliko glavnih elemenata: *aron ha-kodeš* (ormar za svitke Tore pokriven svilenim ili plišanim *parohetom*) smješten u istočnoj niši; *bimu* (ogradoeno propovjedno postolje za rabina) i *matroneo* (odvojene katne galerije za žene) sa zasebnim ulazima i stubištima. U obrednom kontekstu važno je istaknuti i *ner-tamid* (vječno svjetlo ispred aron ha-kodeša), *meil* (navlaka sa zlatovezom za Toru), *tas* (ovješena metalna kartuša), *rimonim* (metalni natikači za drške rotulusa Tore), *keter Tora* (srebrna ili pozlačena kruna Tore) i *jad* („ruka“ s ispruženim kažiprstom za praćenje redaka Tore, koji se ne smiju doticati prstima). Ti predmeti danas se mogu vidjeti u zbirkama judaike u dubrovačkoj sinagogi, nedavno uređenome muzeju Židovske općine Zagreb i Muzeju za umjetnost i obrt u Zagrebu. U sinagogama reformiranog obreda često se nalaze i orgulje (najčešće tvrtke Angster), dok ih u ortodoksnim bogomoljama nema (jer nema ni glazbe u obredu). U sklopu sinagoga često su se nalazile i *mikve* (prostorija s bazenom za obredno pranje), obvezne kod ortodoksnih zajednica. Danas se u Hrvatskoj mikve još mogu vidjeti jedino u Iloku, u obliku arheoloških ostataka.

Sinagoge na području Hrvatske, prema stilskom oblikovanju, moguće je prepoznati u *Rundbogenstil* (Varaždin), čistoj neoromanici (kuriozitet trobrodne bazilike s transeptom i križnim (!) tlocrtom u Slavonskom Brodu), ili profane neorenesanse (Križevci). No najčešće su sinagoge oblikovane u eklektičkom derivatu „maurskog stila“ (*neomudejár*). Prema riječima profesora Karača „vrhunac tog hibridnog stila bila je velika kupolna sinagoga u Rijeci mađarskog arhitekta Lipóta Baumhorna, sagrađena 1903. godine“. Baumhorn je objedinio elemente venecijanske gotike, bizantizma i islamske dekorativne sheme. Recentniji primjeri sinagoga s početka 20. stoljeća obilježeni su posve drugim stilovima, točnije zapadnim stilskim trendovima. Primjeri su secesijska sinagoga Bjelovara te protomoderna kutinska sinagoga (obje iz 1914). Od judačke ikonografije i prepoznatljivih simbola na pročeljima i u interijeru javljaju se: šesterokraka zvijezda (*magen David* – Davidov štit ili Salomonov pečat), Mojsijeve ploče Zapovijedi (*luhot*), motiv sedmokrakih svijećnjaka (*menore*) te alegorijski supstituti Petoknjižja (Tore) kao što su pet rozeta na pročelju karlovačke sinagoge ili pet medaljona koji su postojali u osliku interijera zagrebačkog hrama.

Brojna je nacrtana dokumentacija sinagoga uz druge važne dokumente većinom uništena, no iz sačuvanog materijala poznata su neka od imena projektanata, kao što su: Domenico Scotti, Giacomo Franzano, Franjo Klein, Lav Hönigsberg, Julije Deutsch, Otto Goldscheider, Theodor Stern, Slavko Löwy, Aleksandar Freudenreich, Pavao Deutsch, Slavko Benedik, Ernest Mühlbauer, Ludwig Schöne, W. Stiassny, Lipót Baumhorn... U literaturi se za neke od sinagogalnih zgrada još spominju zasad nepotvrđeni projektanti kao što su Ludwig Deutsch, Moses Lorber, Armin Friedmann, Valent Morandini, ing. Bernat, Ivan Igrić, Vladimir Gjurin. Među graditeljima i građevinskim poduzetnicima nalazimo imena Ljudevita

Zgrada sinagoge u Bjelovaru

Kappnera, Aloisa Flammbacha, Ašera Kabilja, Maxa Weissa, Josipa Röscha, Carla Conighia.

Iako su neke sinagoge stradale još u Prvom svjetskom ratu, primjerice stara bjelovarska (1917), najviše hrvatskih sinagoga ipak je stradalo tijekom sustavna rušenja u Drugom svjetskom ratu. Prva žrtva bila je osječka sinagoga zapaljena na Hitlerov rođendan 20. travnja 1941, samo deset dana nakon uspostave NDH, a ubrzo su uništene i sinagoge u Vinkovcima, Đakovu, Našicama, Požegi i mnogim drugim kontinentalnim gradovima. Srušile su ih ili opustošile ustaške vlasti i njemačka vojska, dok su sinagoge u priobalnim gradovima pod talijanskom okupacijom uglavnom uspjele preživjeti to nesretno razdoblje (Split, Dubrovnik). Posebno je dojmpljiva bila napomena profesora Karača, kako „u kontekstu rušenja sinagogalnih objekata nije moguće zaobići ciničan razlog zagrebačkog gradonačelnika Ivana Wernera, koji je 12. listopada 1941. izdao naredbu o rušenju hrama ‘jer hram nije bio u skladu s *obćom sredidbenom* (regulatornom) osnovom za uređenje grada Zagreba.“ Pojedine sinagoge stradale su kao usputne žrtve u borbama i bombardiranju (Orahovica i Slavonski Brod).

Nažalost, rušenja nisu bila samo za vrijeme rata već su se nastavila i u poslijeratnom razdoblju. Sinagoge koje su obilježene kao „nepotrebne“ (u gradovima gdje više nije bilo Židova) uglavnom su završile kao građevni materijal (Ilok: obje su srušene 1948/49), Osijek – Gornji grad (1950), Vukovar (1958), Karlovac (1959/60), Kutina (1968/69). Na njihovim parcelama uglavnom su nastale stambene zgrade, čak i robne kuće.

Od nekadašnjih stotinjak sinagoga danas ih je sačuvano samo devet objekata koji su izvorno namijenjeni sinagogalnoj funkciji: Varaždin, Koprivnica, Križevci, Daruvar, Bjelovar, Osijek – Donji grad, Rijeka, Sisak te Podravska Slatina. Svi navedeni objekti, osim ortodoksnе sinagoge u Rijeci, posljednjih su desetljeća služili u profane svrhe (npr. za kino, glazbenu školu, kazalište, robnu kuću i sl.). Samo neki gradovi postavili su spomen-obilježja na mjestima negdašnjih sinagoga, dok se jedino u Zagrebu već dulje vrijeme ozbiljno raspravlja o mogućnostima obnove sinagoge ili izgradnje suvremenoga centra u Praškoj ulici.

Riječka sinagoga (1903–1944)

Sinagoga u Karlovcu (1871–1942)